

Tien westerse filosofen

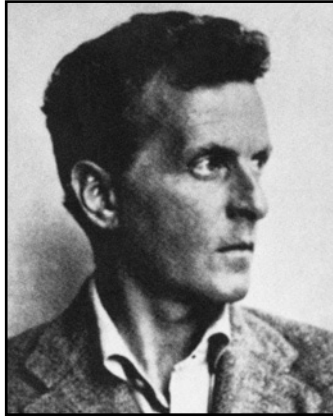
Redactie

MACHIEL KEESTRA

Deze uitgave is tot stand gekomen in samenwerking met
Studium Generale van de Universiteit van Amsterdam

UITGEVERIJ NIEUWEZIJD'S

Ludwig Wittgenstein

Martin Stokhof

Filosoof van tegenstellingen

Iemand die geen formele academische opleiding had, gruwde van het academisch bedrijf en tegelijkertijd jarenlang hoogleraar was in Cambridge, voor velen de archetypische vrijplaats voor academisch onderzoek. Een denker die zich in zijn eerste werk bezighield met de meest abstracte logische problemen, en die later een filosofische pointe illustreerde met de opmerking: 'Beschrijf het aroma van koffie.' Een man die geboren werd in een van de rijkste families van Oostenrijk, en die later jarenlang in uiterste eenvoud leefde, in een zelfgebouwde hut in Noorwegen, als leraar aan een dorpschool in de Oostenrijkse Alpen. Een mecenas die de avant-garde van zijn tijd kende en ondersteunde, maar wiens persoonlijke artistieke voorkeuren uitgingen naar klassieke auteurs en componisten als Goethe en Beethoven. Een auteur die het logische werk van Frege en Russell met evenveel passie en intensiteit las als de religieuze geschriften van Tolstoi en Augustinus. Een filosoof die geldt als een van de belangrijkste van de twintigste eeuw: Ludwig Wittgenstein.

1 Achtergrond

Biografische achtergrond

Wittgenstein wordt in 1889 in Wenen geboren, als achtste kind van Karl Wittgenstein en Leopoldine Kalmus. De Wittgensteins zijn geassimileerde joden die oorspronkelijk uit Duitsland afkomstig waren, en Karl Wittgenstein heeft zich ontwikkeld tot een van de belangrijkste industriëlen in de Oostenrijks-Hongaarse dubbelmonarchie. De familie Wittgenstein speelt ook een belangrijke rol in het culturele leven, en onderhoudt nauwe contacten met de Weense avant-garde.

In aansluiting op de voor zijn tijd en stand gebruikelijke opvoeding, gaat Wittgenstein een ingenieursstudie volgen, eerst in Berlijn, later in Manchester. Daar werkt hij enige tijd aan problemen in de aëronautica, problemen die hem naar de wiskunde voeren. De grondslagenproblematiek van de wiskunde fascineert hem, hetgeen in die dagen – Russell en Whiteheads *Principia Mathematica* is dan net

voltooid – tot de logica leidt. Van 1911 tot 1914 studeert Wittgenstein bij Russell in Cambridge, overigens op aanraden van die andere grondlegger van de moderne logica, Gottlob Frege.

Als de Eerste Wereldoorlog uitbreekt neemt Wittgenstein dienst, niet als officier, hetgeen met zijn achtergrond en opleiding voor de hand had gelegen, maar als gewoon soldaat. Hij dient aan het Russische front, en later aan het Italiaanse. Daar wordt hij bij het beëindigen van de oorlog krijgsgevangen gemaakt, en brengt hij nog bijna een jaar door in een kamp in Monte Cassino.

De Eerste Wereldoorlog is om ten minste twee redenen voor Wittgenstein een cruciale periode. Ten eerste voltooit hij de *Tractatus logico-philosophicus* (kortweg: *Tractatus*), zijn eerste filosofische werk, waaraan hij al voor de oorlog begonnen was. Het manuscript stuurt hij, vanuit krijgsgevangenschap, naar Russell. Na veel problemen verschijnt het boek uiteindelijk in 1922. Maar ook om een andere reden is de oorlog voor Wittgenstein een beslissende fase in zijn leven. Zijn ervaringen aan het front, en met name de confrontatie met zichzelf die hij daarin beleeft, dwingen hem tot een diepgaand ethisch en religieus zelfonderzoek. Als Russell hem vlak na de oorlog weer ontmoet, beschrijft hij hem als ‘een mysticus’. Wittgenstein gelooft dat hij ‘alle filosofische problemen definitief heeft opgelost’ maar ook dat ‘daarmee nog weinig tot stand is gebracht’ (voorwoord *Tractatus*). Hij besluit zijn leven een radicaal andere wending te geven.

Wittgenstein doet afstand van zijn erfdeel en besluit een opleiding te volgen tot onderwijzer. Van 1920 tot 1926 is hij als zodanig werkzaam, maar erg succesvol of bevredigend is dat niet. Hij denkt erover om in te treden in een klooster, maar net als de dorpsbewoners hebben ook de monniken hun twijfels. Uiteindelijk gaat hij zich intensief bemoeien met het huis dat de architect Engelmann voor zijn zuster Margaret in Wenen aan het bouwen is.

Het romantische beeld wil dat Wittgenstein zich in deze periode van zijn leven in het geheel niet met filosofie en logica bezighoudt, maar dat is niet waar. Wittgenstein bemoeit zich met de Engelse vertaling van de *Tractatus* (door C.K. Ogden). Er zijn bijeenkomsten met leden van de Wiener Kreis (met name met Moritz Schlick en Friedrich Waismann), en Frank Ramsey zoekt hem regelmatig in Oostenrijk op. Minder intensief contact onderhoudt Wittgenstein met Russell, Keynes, en Moore. Uiteindelijk besluit Wittgenstein in 1929 terug te keren naar Cambridge.

Van 1929 tot 1939 heeft Wittgenstein diverse *fellowships* die hem in staat stellen zijn filosofisch werk voort te zetten. Manuscripten uit deze periode zijn onder andere *Philosophische Bemerkungen* en

Philosophische Grammatik, en de eerste delen van *Bemerkungen über die Grundlagen der Mathematik*, allemaal werk dat pas postuum verschijnt. In 1929 promoveert Wittgenstein officieel, bij Russell en Moore, met de *Tractatus* als dissertatie. Wittgenstein geeft ook colleges, en sommige daarvan zijn later verschenen, in de vorm van aantekeningen van studenten.

Zijn werk bestrijkt in deze periode een breed terrein: logica en wiskunde, betekenis, verificatie. Eind jaren dertig dicteert Wittgenstein aantekeningen ten behoeve van zijn studenten, *The Blue Book* en *The Brown Book*, die gelden als voorlopers van de *Philosophische Untersuchungen*. In 1939 volgt Wittgenstein Moore op als hoogleeraar, een post die hij zal bezetten tot 1947. Gedurende de Tweede Wereldoorlog werkt Wittgenstein als vrijwilliger, eerst als assistent in de apotheek van Guy's Hospital in London, later als laboratoriummedewerker in Newcastle, waar hij betrokken is bij onderzoek naar shockverschijnselen.

De *Philosophische Untersuchungen*, zijn tweede hoofdwerk, voltooit Wittgenstein in 1945. Hij schrijft er een voorwoord voor, maar stelt publicatie uit, en laat uiteindelijk het idee om zijn werk te publiceren definitief varen. Zijn aandacht verschuift, wiskunde en logica nemen een minder prominente plaats in, en Wittgenstein schrijft veel over de analyse van psychologische begrippen.

In 1947 geeft Wittgenstein zijn ordinariaat op, en hij brengt de laatste jaren van zijn leven afwisselend door in Ierland, de Verenigde Staten, en Engeland. Eind 1949 wordt de diagnose van prostaatkanker gesteld. Uiteindelijk sterft hij in 1951, in Cambridge. Vrijwel tot aan zijn dood werkt Wittgenstein aan filosofische problemen, en *Bemerkungen über die Farben* en *Über Gewißheit* zijn compilaties uit dat laatste werk.

Filosofische achtergrond

Wittgensteins filosofische achtergrond is zeer divers en heterogeen. Alhoewel het beeld dat soms wordt geschetst van Wittgenstein als iemand die vrijwel geen enkele filosofische voorkennis bezat, zeker overdreven is, is het wel zo dat Wittgenstein niet de systematische bekendheid met de geschiedenis of actuele filosofiebeoefening bezat die we tegenwoordig van een 'professioneel' filosoof verwachten. Maar hij bezat wel degelijk grondige kennis van bepaalde filosofen. Allereerst kende Wittgenstein natuurlijk het werk van Russell en Frege door en door, en was hij, later, goed op de hoogte van de resultaten van Hilbert, Gödel, en andere logici. Daarnaast was Wittgenstein uitstekend bekend met het werk van Plato, Augustinus, Aqu-

no, Kant, Kierkegaard en Schopenhauer, en had hij bijvoorbeeld ook delen van het werk van Heidegger gelezen. Ook niet-filosofen deden hun invloed gelden: zo heeft het werk van William James Wittgenstein lange tijd beziggehouden, evenals dat van de Gestalt-psycholoog Köhler. Andere invloeden komen van Freud, Spengler, Weininger, Lichtenberg, Frazer, Hertz, Boltzmann, Mauthner, Kraus.

Iets dat in Wittgensteins eigen werk vrijwel geheel ontbreekt is een expliciete, systematische uiteenzetting met de geschiedenis of met contemporain werk. Uitzonderingen worden gevormd door de werken van Russell en Frege, waarop de *Tractatus* duidelijk (zij het vaak impliciet) voortbouwt. Maar in Wittgensteins overige werk maken andere filosofen alleen zijdelings hun opwachting, en is er nergens sprake van een systematische vergelijking of discussie. Een goed voorbeeld wordt gevormd door § 1 van de *Philosophische Untersuchungen*, waarin Wittgenstein begint met een lang citaat uit Augustinus' *Belijdenissen*, dat hij alleen gebruikt om op een niet-historisch bedoelde wijze een systematische positie te karakteriseren, die hij vervolgens kritiseert. Ook in deze zin is Wittgensteins werk uitermate eigenzinnig.

Wittgenstein en de academische filosofie

Wittgenstein is zonder meer een van de meest invloedrijke filosofen van de twintigste eeuw, maar hij twijfelde bij tijd en wijle sterk aan de waarde van zijn eigen werk. Ook had Wittgenstein geen hoge dunk van academische filosofiebeoefening, en raadde hij zijn studenten aan om toch vooral van filosofie niet hun beroep te maken. Zijn mening over zijn academische collega's was hard, soms unfair, en de wijze waarop hij zich van zijn academische taken kweet was, op zijn zachtst gezegd, onorthodox.

In zekere zin heeft Wittgenstein dan ook niet echt school gemaakt. Er zijn zeker wel filosofen die in de lijn van zijn ideeën hebben verder gewerkt, maar een duidelijk 'programma' heeft Wittgenstein niet nagelaten. Dat de logisch positivisten Wittgenstein aanvankelijk als medestander verwelkomden, en de *Tractatus* beschouwden als een manifest waarin hun eigen opvattingen werden verwoord, berust grotendeels op een misverstand ten aanzien van Wittgensteins intenties met dat boek. Hoewel er zeker sprake is van een overeenkomstige visie op de juiste filosofische methode, en op de rol die de logica daarin heeft te spelen, gaan Wittgenstein en de logisch positivisten uit van radicaal verschillende uitgangspunten. Meer daarover later.

Kan men, met enige goede wil, de *Tractatus* nog opvatten als

een boek dat een bepaalde filosofische stelling tracht te verdedigen en uit te werken, Wittgensteins latere werk leent zich daar nauwelijks toe. Dat hangt samen met zijn ideeën over waar het in de filosofie over gaat: filosofie, zo zegt hij in *Philosophische Untersuchungen* (§ 128), formuleert geen stellingen: 'Zou je in de filosofie *stellingen* willen opstellen, dan zou het daarover nooit tot een discussie kunnen komen, omdat iedereen het er over eens zou zijn' (citaten uit de *Philosophische Untersuchungen* in dit hoofdstuk zijn ontleend aan de Nederlandse vertaling van Maarten Derksen en Sybe Terwee, die verschenen is in de Wittgenstein-editie, uitgegeven door Boom, Amsterdam). Filosofie beschrijft en ordent wat we eigenlijk al weten, met het doel misverstanden uit de weg te ruimen: 'Het werk van de filosoof is het bijeenbrengen van herinneringen met een bepaald doel' (§ 127).

Een ander aspect van zijn werk dat zeker het vormen van een school heeft bemoeilijkt is Wittgensteins persoonlijke stijl. De *Tractatus* is geschreven op een geheel eigen wijze die in niets doet denken aan een reguliere filosofische verhandeling. Maar ook de stijl van het late werk heeft een heel persoonlijk karakter, dat deels ook samenhangt met Wittgensteins visie op de aard van filosofische problemen: geen stellingen en argumenten pro en contra, maar minutieuze beschrijvingen en soms ogenschijnlijk absurde gedachte-experimenten. Ze vormen in Wittgensteins eigen woorden 'een verzameling van schetsen' gemaakt door iemand die vanuit telkens nieuwe richtingen een oud en vertrouwd landschap van problemen doorkruist.

En ten slotte is daar de idee van Wittgenstein als 'antifilosof': iemand die de traditionele filosofie verwerpt en haar overbodig wil maken. Distantie ten aanzien van de traditionele filosofiebeoefening is er bij Wittgenstein zeker, maar tegelijkertijd is hij de auteur van een omvangrijk filosofisch oeuvre dat voor een deel ook over traditionele filosofische problemen gaat. Zijn ambivalentie verwoordt hij zelf als volgt: 'De eigenlijke ontdekking is die, welke mij in staat stelt het filosoferen te beëindigen, wanneer ik wil. – Die de filosofie tot rust brengt, zodat ze niet meer door vragen gepijnigd wordt, die *haar zelf* ter discussie stellen' (§ 133). Zeker geen traditionele houding ten opzichte van filosofische problemen, maar ook geen louter negatieve.

Het is dus ook een misverstaan van Wittgensteins houding ten opzichte van de filosofie die een goed begrip van zijn werk, en een doorwerking van zijn ideeën lange tijd in de weg heeft gestaan.

Vroege en late Wittgenstein

In wat oudere secundaire literatuur, en zeker nog steeds in de vaak schematische overzichten van de filosofie van de twintigste eeuw,

wordt het werk van Wittgenstein scherp onderscheiden in twee fasen. Er is de vroege Wittgenstein, ‘Wittgenstein 1’, de auteur van de *Tractatus*, bondgenoot van de logisch positivisten in hun streven de logica op de troon te zetten van de metafysica. En er is de latere Wittgenstein, ‘Wittgenstein 2’, de auteur van de *Philosophische Untersuchungen*, de filosoof die geheel afstand heeft genomen van zijn vroege werk en de abstracte, formele logica heeft vervangen door analyse van de dagelijkse taal.

Dit beeld heeft lang de receptie van Wittgensteins werk bepaald, en heeft ten onrechte geleid tot een classificatie ervan als ‘typisch analytisch’. De classificatie is onjuist: Wittgenstein 1 is geen logisch positivist, en Wittgenstein 2 is geen filosoof van de gewone taal à la Austin. Natuurlijk zijn er grote, en fundamentele verschillen tussen die twee ijkpunten in Wittgensteins werk, de *Tractatus* en de *Philosophische Untersuchungen*, en het is begrijpelijk dat deze tweedeling is omarmd in de jaren zestig, toen deze twee werken vrijwel het enige materiaal vormden waarop men een beeld van Wittgensteins opvattingen kon baseren. Maar toen steeds meer van Wittgensteins omvangrijke filosofische nalatenschap in druk verscheen, bleek dat deze eenvoudige tweedeling, en (daarmee) ook de indeling van Wittgenstein in de stroming van de analytische filosofie, onhoudbaar is. Naast verschil, is er continuïteit. Naast gebruik van typisch analytische methoden, zijn er overeenkomsten met continentale denkwijzen. Naast aandacht voor logische en taalfilosofische kwesties is er een intensieve bemoeienis met ethische en religieuze vraagstellingen.

Met dit in gedachten, moeten we ons in wat volgt toch beperken tot een schets van enkele hoofdpunten uit de *Tractatus* en de *Philosophische Untersuchungen*.

2 **Het vroege werk**

Uitgangspunt

De *Tractatus* is revolutionair, maar staat toch in de traditie: Wittgenstein tracht erin een bekend doel te bereiken met nieuwe middelen. De opgave die de *Tractatus* stelt, is een vertrouwde: het bepalen van de grenzen van het denken – een inzet die kenmerkend is voor een groot deel van de moderne filosofie. Wittgensteins methode daarentegen is nieuw: hij wil die grenzen trekken via de taal. De *Tractatus* vertegenwoordigt daarmee de zogenaamde *linguistic turn* (*talige wending*) in de filosofie. Een wending die is begonnen bij Frege en die in de *Tractatus* vooral als een methodische vernieuwing verschijnt: de

logica wordt de basis waarop de filosofie rust.

Minstens even belangrijk voor een goed begrip van de *Tractatus* is het tweevoudig karakter ervan: voor Wittgenstein gaat het boek niet alleen over logica, maar ook over ethiek. In een brief aan Ludwig Ficker, die destijds overwoog het manuscript in zijn tijdschrift 'Der Brenner' te publiceren, schrijft Wittgenstein:

...mijn werk bestaat uit twee delen: uit het deel dat hier ter tafel ligt, en uit alles dat ik *niet* geschreven heb. En precies dat tweede deel is het belangrijke deel. Het ethische wordt namelijk door mijn boek als het ware van binnenuit begrensd.

De structuur van de Tractatus

De structuur van de *Tractatus* kan uit deze twee uitgangspunten worden afgeleid. Primair is de scheiding tussen 'ethiek' en 'natuurwetenschap': tussen dat waarover we niet kunnen spreken en het domein van het denken, redeneren, argumenteren. Die scheiding kan worden gemaakt als duidelijk is waarover we *wel* kunnen denken: het domein van denken moet dus worden bepaald. Dat, zo stelt Wittgenstein, kan niet direct worden gedaan: om de grenzen van het denken *in* het denken te bepalen zouden we wat niet denkbaar is moeten denken, en dat kan niet. De aanname dat elke gedachte in (een of andere) taal kan worden uitgedrukt, biedt een oplossing: want de grenzen van betekenisvol taalgebruik kunnen wel 'van binnenuit' worden getrokken, dankzij de logische structuur die aan de taal ten grondslag ligt. De totaliteit van betekenisvolle uitspraken kan worden gedacht als opgebouwd uit kleinste betekenisvolle delen. Er is dan een algemene theorie over betekenis nodig, een die uitlegt hoe uitdrukkingen van wat voor taal dan ook betekenis kunnen hebben. De theorie die Wittgenstein in de *Tractatus* ontwikkelt, de zogenaamde *afbeeldingstheorie*, legt betekenis uit in termen van een afbeeldingsrelatie tussen een *zin* en een *situatie*. En dat houdt in dat er ook een ontologie, een theorie over de structuur van de werkelijkheid, moet worden gegeven.

Bij dit alles functioneert de logica als *transcendentiaal raamwerk*: de logica is de absolute en ultieme basis waarop de gehele theorie wordt geconstrueerd. Zowel de taal, en daarmee het denken, als de werkelijkheid hebben een fundamentele logische structuur, en het is dankzij deze gedeelde structuur dat taal, denken, en werkelijkheid aan elkaar gerelateerd zijn.

Ontologie

In de ontologie, of *zijnsleer* van de *Tractatus* bestaat de wereld uit *feiten*, niet uit dingen. Feiten zijn bestaande, gerealiseerde, situaties. Situaties zijn complexe gehelen, opgebouwd uit kleinste elementen: de *standen van zaken*. Deze standen van zaken zijn onderling logisch onafhankelijk: elke stand van zaken kan bestaan of niet bestaan, zonder dat dit gevolgen heeft voor het bestaan of niet-bestaan van andere standen van zaken (maar wel uiteraard voor dat van situaties). Standen van zaken zijn op hun beurt opgebouwd uit 'objecten'. Deze objecten zijn voor Wittgenstein geen materiële objecten, maar vormen een abstracte ontologische categorie. Objecten kunnen op bepaalde wijzen combineren tot grotere gehelen, de standen van zaken. Deze combinatievormen noemt Wittgenstein de vorm van objecten, en ook deze vorm is abstract en logisch: de ultieme vorm van elke werkelijkheid is een logische vorm.

Omdat alle mogelijke standen van zaken opgebouwd zijn uit dezelfde 'voorraad' objecten, noemt Wittgenstein de objecten de substantie van de werkelijkheid. Het verschil tussen de feitelijke werkelijkheid en een mogelijke werkelijkheid is dus alleen gelegen in welke standen van zaken, en daarmee situaties, feitelijk gerealiseerd zijn. Maar elke werkelijkheid put uit dezelfde mogelijkheden, en die mogelijkheden zijn uiteindelijk logisch van aard.

Betekenis

Het begrip 'logische vorm' speelt ook een centrale rol in de betekenisleer die Wittgenstein in de *Tractatus* ontvouwt. Deze theorie, die bekend staat als de 'afbeeldingstheorie' van betekenis, gaat ervan uit dat een beeld een afbeelding vormt van een mogelijke situatie. De zin of 'afbeelding' 'De kat ligt op de mat', is zo een beeld van een mogelijke situatie – 'mogelijk', want de afgebeelde situatie kan wel of niet gerealiseerd zijn. Die afbeeldingsrelatie berust op twee dingen: een correlatie van elementen in het beeld met elementen in de afgebeelde situatie, en identiteit van de vorm van beeld en situatie. Uiteraard kan een beeld materieel gezien verschillende vormen aannemen, maar de onderliggende vorm moet uiteindelijk als een abstracte, logische vorm kunnen worden geïdentificeerd.

Deze identiteit-van-(logische)-vorm van taal en werkelijkheid is een heel sterke aanname, die Wittgenstein verlost van een aantal traditionele problemen. Zo hoeft zijn begrip van betekenis geen beroep te doen op een mentale handeling om uit te leggen hoe een uitspraak betrekking kan hebben op een situatie: taal en werkelijkheid 'weerspiegelen' elkaar. Die spiegeling is er; de spreker hoeft

niet ook nog eens de ‘bedoeling’ of iets dergelijks te hebben, om zijn uitspraken op de werkelijkheid te betrekken. De prijs die Wittgenstein daarvoor betaalt, is dat zowel taal als werkelijkheid heel abstracte, in wezen zuiver logische begrippen worden.

De opbouw van de taal weerspiegelt ook de opbouw van de werkelijkheid. Betekenisvolle uitspraken corresponderen met situaties, en zoals de laatsten zijn opgebouwd uit standen van zaken, zo worden de eersten gezien als opgebouwd uit elementaire zinnen: van elkaar logisch onafhankelijke, kleinste betekenisvolle eenheden. Elementaire zinnen op hun beurt zijn opgebouwd uit namen, die corresponderen met de objecten die de standen van zaken vormen.

Omdat de fundamentele vorm van taal en werkelijkheid een logische is, kan de logica worden gebruikt om aan te geven hoe de totaliteit van alle betekenisvolle zinnen is opgebouwd: via logische combinatieprincipes uit elementaire zinnen. Dat houdt in dat die totaliteit ‘van binnenuit’ gekarakteriseerd wordt: in de uitleg van wat een betekenisvolle zin is, hoeft geen beroep te worden gedaan op niet-betekenisvolle zinnen. De principes waarmee we betekenisvolle zinnen bouwen, tonen zelf welke zinnen mogelijk zijn en welke onmogelijk (betekenisloos). Door nu gedachten te identificeren met betekenisvolle zinnen verkrijgt Wittgenstein de gewenste karakterisering van ‘datgene waarover we kunnen denken’: het is precies datgene waarover we kunnen spreken.

Noodzakelijkheid

Een belangrijk kenmerk van het zeggbare (en dus ook van het denkbare) is dat het betrekking heeft op *contingenties*, dat wil zeggen op situaties die zowel het geval kunnen zijn, als ook niet gerealiseerd kunnen zijn in de werkelijkheid. De uiteindelijke bouwstenen, de standen van zaken, zijn, zo zagen we, logisch onafhankelijk van elkaar. Dat houdt ook in dat er voor elke stand van zaken een mogelijke werkelijkheid is waarin deze gerealiseerd is, en een waarin dat niet zo is. En dat geldt ook voor de situaties die uit standen van zaken zijn opgebouwd.

De elementaire zinnen weerspiegelen het contingente karakter van standen van zaken: zij zijn contingent in de zin dat ze zowel waar als onwaar kunnen zijn. En complexe betekenisvolle zinnen, afbeeldingen immers van situaties, zijn eveneens contingent. Wat ze uitdrukken kan het geval zijn, maar net zo goed niet. Er is dus altijd een mogelijke werkelijkheid die ze waar maakt, én een mogelijke werkelijkheid die ze onwaar maakt.

De logische regels die de totaliteit van alle betekenisvolle zin-

nen karakteriseren behouden dat karakter, met twee uitzonderingen: *tautologieën* en *contradicties*. Tautologieën zijn zinnen die altijd waar zijn (bijvoorbeeld zinnen van de vorm ‘p of niet-p’). Contradicties zijn in alle omstandigheden onwaar (bijvoorbeeld zinnen van de vorm ‘p en niet-p’). Wittgenstein karakteriseert ze als grensgevallen van betekenisvolle combinatie. Ze hebben geen betekenis omdat ze geen contingente situatie afbeelden. Toch zijn ze, zo stelt Wittgenstein, niet ‘onzinnig’: zulke zinnen zeggen weliswaar niets, maar ze tonen wel iets, namelijk de logische vorm van de werkelijkheid (en dus van de taal en het denken).

Maar er zijn ook andere uitspraken die we normaal gesproken niet als contingent beschouwen, zoals wiskundige en ethische beweringen of bepaalde natuurkundige principes, en de vraag is wat daarvan dan de status is. Aan die vraag wijdt Wittgenstein in het laatste gedeelte van de *Tractatus* de nodige aandacht. We bespreken daarvan twee voorbeelden.

Filosofische uitspraken, die de pretentie hebben meer te zijn dan een beschrijving van een contingente werkelijkheid, hebben in Wittgensteins optiek een therapeutische taak. Filosofische analyse heeft als doel ‘ontmaskering’ en ‘verheldering’: het laat zien wat de grenzen van het zegbare (en dus van het denkbare) zijn, en maakt inzichtelijk welke logische principes daaraan ten grondslag liggen. Een filosofische bewering is dus geen betekenisvolle bewering, maar kan desalniettemin wel een functie hebben.

De doelstelling van de *Tractatus* is, zo zagen we eerder, nauw verbonden met een ethische pointe: waar het Wittgenstein (mede) om gaat is het domein van ethische waarden ‘veilig te stellen’ ten opzichte van wetenschappelijke of filosofische speculaties. Ethische waarden zijn in Wittgensteins visie absoluut en daarmee noodzakelijk. Betekenisvolle uitspraken erover zijn dus niet mogelijk. Dat lijkt te leiden tot een paradox: enerzijds heeft de ethiek betrekking op een fundamenteel aspect van ons leven, anderzijds correspondeert niets in de wereld met een ethische bewering. Hoe heeft het ethische dan betrekking op de wereld waarin wij leven en handelen?

De sleutel tot een oplossing van deze ogenschijnlijke tegenstrijdigheid ligt in een juiste interpretatie van het begrip ‘wereld’. De werkelijkheid die kan worden onderzocht en beschreven en waarover we kunnen argumenteren en redeneren, is niet *de* wereld, maar een aspect ervan: het is de wereld zoals en in zoverre deze voor taal en denken toegankelijk is. Maar de wereld is meer dan dat: in ons *handelen*, zo zegt Wittgenstein, komen ethische waarden tot uitdrukking, en dat is een ander aspect van de wereld. Die dimensie van de

wereld is die van de werkelijkheid als een samenhangend geheel, in tegenstelling tot de atomistische werkelijkheid van de taal en het denken, waar iedere stand van zaken onafhankelijk is van iedere andere, en geen enkele situatie noodzakelijk het geval is.

Enkele kenmerken

Een aantal kenmerken van de filosofie van de *Tractatus* willen we hier vermelden, omdat ze laten zien waarin precies de overgang met het latere werk bestaat. In zekere zin staat de *Tractatus* nog steeds in de filosofische traditie, en de breuk tussen het latere werk en die traditie is vele malen groter.

Allereerst is daar het *absolutisme* (of: monisme) dat de *Tractatus* kenmerkt: er is maar één logica, en die vormt de fundering van het gehele bouwwerk van ontologie, betekenis, taal, wetenschap en filosofie. Parallel daaraan is het vroege werk ook duidelijk absolutistisch ten aanzien van ethiek en waarden.

Dan is er het *subject-denken*. In lijn met de traditie, en mede onder invloed van Schopenhauer (en, via de laatste, Kant) is de theorie van de *Tractatus* gevormd door de tegenstelling subject-object, bewustzijn-wereld. Uiteraard worden de begrippen in deze tegenstelling in de *Tractatus* anders ingevuld dan in de filosofische traditie – daarin bestaat de talige wending grotendeels – maar de oppositie als zodanig staat nog overeind. En ze leidt daarmee ook tot traditionele problemen, zoals dat van de mogelijkheid om kennis te hebben van een ander bewustzijn, het scepticismeprobleem en solipsisme.

Ten slotte wordt de *Tractatus* ook gekenmerkt door een *funderingsdenken*. In de traditie is er het zoeken naar een fundering van wat niet zeker is (zoals empirische kennis) in wat wel onbetwifelbaar zeker is – bijvoorbeeld wiskundige kennis, of het cartesiaanse ‘Ik denk, dus ik ben’. Ook dit thema wordt in de *Tractatus* anders ingevuld – de benadering is niet kentheoretisch, maar logisch – maar het traditionele ideaal van fundering blijft aanwezig, met daaraan gekoppeld de idee van filosofische analyse als onderzoek van de ‘diepte’, dat wil zeggen van het wezen ‘achter’ of ‘onder’ de verschijnselen. In het latere werk worden deze drie uitgangspunten verworpen, en wordt zo op veel radicalere wijze afscheid genomen van de traditie.

3 Het late werk

Zoals al eerder is vermeld, is Wittgensteins latere werk zeer omvangrijk, en bestaat het uit veel meer dan alleen de *Philosophische Unter-*

suchungen, dat daarvan wel het meest bekend is. Maar het is niet alleen omvangrijk, maar ook zeer breed: vele uiteenlopende onderwerpen worden er in behandeld. Uiteraard is er veel aandacht voor betekenis, en daarmee samenhangende kwesties: de rol van mentale handelingen zoals bedoelen en begrijpen, de aard en status van (taal)regels, de (on)mogelijkheid van een privé-taal, enzovoort. Maar er is meer. Vrijwel vanaf zijn terugkeer tot de filosofie tot enkele jaren voor zijn dood, hield Wittgenstein zich steeds weer bezig met problemen in de filosofie van de wiskunde: de aard van het getalbegrip, de implicaties van Gödels onvolledigheidsstellingen, de relatie tussen wiskunde en praktisch handelen, de betekenis van wiskundige uitspraken en de relatie met bewijzen. Met name vanaf het eind van de dertiger jaren werkte Wittgenstein ook aan filosofische aspecten van psychologische begrippen, en, daarmee samenhangend, aan vragen rond bewustzijn, introspectie, en dergelijke. Verder zijn er manuscripten en aantekeningen van colleges over esthetica, psychoanalyse en de verhouding tussen oorzaak en reden, de status van religieuze overtuigingen, de analyse van mythen, kleuren, enzovoort. En in de laatste jaren hield Wittgenstein zich zowaar ook bezig met kwesties die we kentheoretisch kunnen noemen: verklaring, zekerheid, twijfel, kennis.

Kenmerken

Het zal duidelijk zijn dat het volstrekt onmogelijk is aan al die ideeën en analyses in kort bestek recht te doen, en dat we ons moeten beperken tot een paar illustratieve voorbeelden. Alvorens daartoe over te gaan, is het voor een juist begrip van het late werk goed iets te zeggen over de overgangsfase.

Een van de eerste problemen waaraan Wittgenstein werkt is het probleem van conceptuele noodzakelijkheid. In het atomistische model van de *Tractatus* moet een relatie van uitsluiting, zoals die bestaat tussen bijvoorbeeld de uitspraken 'Dit is rood' en 'Dit is blauw', worden geanalyseerd als een geval van logische uitsluiting: of de ene of de andere situatie is gerealiseerd. In de *Tractatus* had Wittgenstein nog beweerd dat dat inderdaad het geval is. Maar een poging om dat uitgangspunt daadwerkelijk uit te werken, stuitte op onoverkomelijke problemen, die hem uiteindelijk doen concluderen dat het niet logisch onafhankelijke, elementaire zinnen zijn die de basis van de taal vormen, maar samenhangende complexen van zinnen, de zogenaamde 'zinssystemen'.

Waar Wittgenstein in eerste instantie dergelijke zinssystemen tracht te analyseren als strikte calculi (formele regelsystemen), komt

hij uiteindelijk tot het veel flexibelere begrip ‘taalspel’ als de basisnotie in termen waarvan betekenis en taal worden begrepen. Daarover straks meer. Belangrijk is dat met het opgeven van de atomistische visie van de *Tractatus* Wittgenstein overgaat van een monistische naar pluralistische opvatting, en dat de logica haar geprivilegieerde positie verliest.

Taalspelen komen in allerlei vormen voor en berusten niet op één logische basis, maar komen uiteindelijk voort uit het menselijke handelen: ‘Als ik door de redenen heen ben, stuit ik op de harde rots, en mijn spade verbuigt. Ik ben dan geneigd te zeggen: “Zo handel ik gewoon”’ (*Philosophische Untersuchungen*, § 217). Hier neemt Wittgenstein een wat we kunnen noemen ‘praktische wending’: niet de logica is het fundament, maar het handelen. Betekenis wordt niet langer exclusief opgevat in termen van een relatie tussen taal en werkelijkheid, maar wordt gezien als iets dat intrinsiek is aan ons handelen, onze menselijke zijswijze.

Deze relatie tussen taalspel (betekenis) en handelen is er niet een van fundering: de idee van een logische structuur waarop alle taal berust is verlaten, en het handelen is niet dat wat onze taalspelen rechtvaardigt, het is waaruit ze voortkomen, wat ze hun zin verleent. Dit zijn enkele heel algemene kenmerken van Wittgensteins latere werk. In wat volgt zullen we trachten ze iets concreter te maken door enkele centrale begrippen uit de *Philosophische Untersuchungen* nader toe te lichten.

Betekenis en taalspelen

Wittgenstein gebruikt de term ‘(taal)spel’ als middel om bepaalde associaties op te wekken; om bepaalde aspecten van de wijze waarop onze taal werkt onder de aandacht te brengen. De term is niet bedoeld als aanduiding van een begrip dat zich in een definitie laat vangen. Enkele van die aspecten zijn de volgende.

Allereerst benadrukt Wittgenstein de verwevenheid van verbale met niet-verbale handelingen en middelen. Een taalspel bestaat niet louter uit uitspraken (beweringen, vragen, bevelen, en dergelijke), maar omvat ook die niet-verbale aspecten van ons handelen waarmee ons taalgebruik verbonden is: ‘Ik zal ook het geheel: de taal en de activiteiten waarmee ze verweven is, het “taalspel” noemen’ (§ 7). Taal is ingebed in ons dagelijks leven, en kan alleen als onderdeel daarvan begrepen worden. Er is dus geen strikt onderscheid tussen talige en niet-talige elementen. In een taalspel waarin het er om gaat objecten met een bepaalde kleur te selecteren, waarbij gebruik gemaakt wordt van kleurstenen, moeten deze stalen als integraal onder-

deel van het taalspel worden beschouwd: ‘Het meest natuurlijk, en het minst verwarrend, is het wanneer we de staaltjes tot het gereedschap van de taal rekenen’ (§ 16).

Het gebruik van de term ‘(taal)spel’ benadrukt ook het open karakter van de taal. Zoals de regels van een spel niet alle omstandigheden waarin het wordt gespeeld vastleggen, en mede daarom in de loop der tijd evolueren, is er een variëteit aan manieren om taal te gebruiken, die ook voortdurend kunnen worden aangepast aan veranderende omstandigheden.

De analogie met spelen laat ook zien dat taalgebruik, net als de meeste spelen, geen individuele bezigheid is, maar iets waarin verschillende mensen participeren, en dat dus een context vormt waarin coördinatie en communicatie tussen de deelnemers van essentieel belang is. Taal is iets dat we van elkaar leren en dat we met elkaar gebruiken, en deze sociale dimensie komt ook in de wijze waarop taal functioneert tot uitdrukking.

En ten slotte: taal is niet uniform. Zoals de regels van een spel van uiteenlopende aard zijn, en verschillende aspecten ervan beregelen, zo hebben ook de regels van de taal betrekking op elementen die op uiteenlopende wijzen functioneren: ‘Maar hoe wij woorden in soorten groeperen, zal van het doel van de indeling afhangen, – en van onze voorkeur’ (§ 17). Sommige woorden functioneren als aanduidingen voor objecten, zoals de traditie (inclusief de *Tractatus*) wil, maar andere hebben op andere wijze betekenis, en het heeft geen zin al deze manieren waarop wij woorden gebruiken, en deze dus betekenis hebben, onder één noemer te brengen.

Familiegelijkenis

Een centraal begrip in Wittgensteins denken over taalspelen is dat van een *familiegelijkenis*. Het ligt namelijk voor de hand te denken dat ondanks alle verschillen tussen taalspelen er toch een gemeenschappelijk kenmerk moet zijn. Waarom zouden we ze anders allemaal met dezelfde term aanduiden? Maar Wittgenstein beschouwt die neiging als een (filosofisch) misverstand: ‘Zeg niet: “Ze moeten iets gemeen hebben” ... maar *kijk*, of ze allemaal iets gemeen hebben’ (§ 66).

Zo’n domein van verschijnselen dat we als eenheid beschouwen en benoemen, maar dat toch niet gekarakteriseerd kan worden in termen van een ‘essentie’ die aan alle verschijnselen gemeenschappelijk is, vertoont wat Wittgenstein noemt een ‘familiegelijkenis’: de gelijkenissen tussen de verschijnselen ‘overlappen en kruisen elkaar’ zoals de ‘gelijkenissen tussen de leden van een familie’ (§ 67). Het idee van een familiegelijkenis staat lijnrecht tegenover de traditionele

wezensdefinitie, waarin een begrip wordt gekarakteriseerd in termen van noodzakelijke en voldoende voorwaarden. Want waar het Wittgenstein om gaat is niet dat we (nog) niet in staat zijn om een begrip zoals taal naar het wezen te definiëren, maar dat zo'n definitie er niet is: taal (maar ook: spel, getal, enzovoort) is geen begrip dat één vaste definitie toelaat, maar een verzameling van allerlei, op uiteenlopende wijzen samenhangende verschijnselen. De vraag naar precisie (dat wil zeggen naar noodzakelijke en voldoende voorwaarden) is dwangmatig, en komt voort uit filosofische vooronderstellingen, niet uit observaties aangaande de wijze waarop we feitelijk met (veel) begrippen omgaan.

Een familiebegrip laat dus geen definitie toe, en heeft daarom geen vaste, scherpe grenzen. Wat er onder valt, verandert, en is deels ook simpelweg niet vastgelegd. Deze inherente vaagheid, zo stelt Wittgenstein, hindert ons niet, en doet aan de praktische toepasbaarheid van een begrip in het algemeen niets af. Grenzen zijn er dus niet, al kunnen we ze uiteraard wel trekken als dat voor een bepaald doel nuttig zou zijn. Echter, dat is dan gebaseerd op praktische overwegingen, en onthult niet iets dat het begrip werkelijk zou inhouden.

Een voorbeeld van een familiebegrip dat Wittgenstein zelf geeft, is het begrip 'spel'. In sommige spelen gaat het om winst en verlies, maar in het spel van kinderen speelt dit geen rol; er zijn spelen die meer dan één speler nodig hebben, maar er is ook zo iets als patientie; toeval en behendigheid spelen in verschillende spelen een uiteenlopende rol; enzovoort. Soms is het noodzakelijk om een strikte definitie te geven, bijvoorbeeld in een juridische context van het begrip 'kansspel'. Maar dat betekent niet dat kans of toeval in andere spelen geen rol speelt. Zo'n nadere bepaling berust dus niet op een intrinsiek kenmerk.

Wittgensteins begrip van familiegelekenis sluit volgens hem ook aan bij de wijze waarop we begrippen leren. Als we iemand uitleggen wat een spel is, dan doen we dat door voorbeelden te geven, door misschien een paar spelletjes te doen, te wijzen op anderen die spelen, en door aan die voorbeelden toe te voegen: 'dat, *en soortgelijke dingen*, noem je "spelen"' (§ 69). In deze uitleg zit overigens een belangrijke verwijzing besloten, namelijk die naar een kenmerkend menselijk vermogen: deze wijze van leren berust op het kunnen herkennen van analogieën, overeenkomsten tussen ogenschijnlijk uiteenlopende gevallen, en is een vermogen dat we blijkbaar met elkaar delen.

Regels

De sociale dimensie die in het leren van begrippen en woorden aanwezig is, komt ook tot uitdrukking in de wijze waarop Wittgenstein het feitelijke gebruik ervan analyseert.

De betekenis van een woord is verbonden met een regel, een voorschrift dat bepaalt wat een juiste en wat een onjuiste toepassing van dat woord is. De status van deze regels, en met name het normatieve aspect ervan, vormt een belangrijk onderwerp in de *Philosophische Untersuchungen* (maar komt ook aan de orde in Wittgensteins beschouwingen over wiskunde). Wittgenstein begint ermee, te beargumenteren dat de gangbare (mentalistiche en platonistische) opvattingen over regels geen rekenschap kunnen geven van het normatieve karakter ervan: een mentaal of abstract object kan als zodanig, uit zichzelf, geen toepassing afdwingen. Het heeft altijd een *interpretatie* nodig om te bepalen of een gegeven toepassing er wel of niet aan voldoet. Bijvoorbeeld, een mentaal beeld dat we met een woord associëren, kan volgens Wittgenstein niet functioneren als (representatie van) de regel voor het concrete gebruik van het woord: om te bepalen of dit beeld op dit object past, hebben we een regel nodig die ons vertelt hoe we dit beeld moeten gebruiken. Het beeld zelf moet dus ook van een interpretatie worden voorzien.

Maar een beroep op interpretaties helpt niet. Immers, een interpretatie is zelf weer een mentaal of platoons object, en mist dus ook weer het vereiste normatieve karakter. En dat betekent dat interpretatie uiteindelijk niet datgene is waarin een regel, en dus betekenis, kan worden gefundeerd. Elke poging om betekenis uit te leggen met een beroep op interpretaties die als mentaal of als platoons 'object' de individuele taalgebruiker ter beschikking staan, leidt tot een *regressus ad infinitum*.

Vervolgens ontwikkelt Wittgenstein een optiek op regels en het volgen van regels, waarin wat hij noemt 'praktijken' (of 'instituties') een sleutelrol spelen. Deze analyse introduceert hij nadat hij, op zijn karakteristieke wijze, ons in een staat van verwarring heeft gebracht. Hij wijst er op dat in het proces waarin we iemand een regel leren, altijd slechts een beperkt aantal toepassingen een rol kunnen spelen. Deze toepassingen worden normatief beoordeeld: we leren en toetsen het geleerde door van toepassingen te zeggen dat deze correct of incorrect zijn. Maar op nieuwe toepassingen, dat wil zeggen toepassingen die volgen nadat het leerproces is afgesloten, hebben deze oordelen geen betrekking, en de vraag rijst hoe we daarover dan toch *normatieve* oordelen kunnen vellen en rechtvaardigen. Wat het leerproces dus in ieder geval niet doet, is ons de beschikking geven

over een regel als een mentaal of abstract object – een dergelijk object heeft immers geen normatieve kracht –, en het lijkt er dus op alsof elke nieuwe toepassing een stap in het duister is, een kwestie van het volgen van een causale dwang die door het leerproces is veroorzaakt.

Maar als we het volgen van regels als een louter *stimulus-respons*-proces opvatten, zien we volgens Wittgenstein iets over het hoofd: training, leren, maakt altijd deel uit van een bestaande praktijk: 'iemand richt zich slechts naar een wegwijzer voorzover er een vast gebruik, een gewoonte, bestaat' (§ 198). Leren is ingevoerd worden in een praktijk, en toepassen is het deelnemen aan die praktijk, en in de praktijk is de normatieve kracht van regels gewaarborgd.

Deze visie op regels en het volgen van regels heeft belangrijke consequenties: betekenis is uiteindelijk iets dat zich alleen in termen van een taalgemeenschap laat uitleggen. En individuele taalgebruikers zijn competent voor zover ze deel uit maken van zo'n gemeenschap, en aan de daarin vigerende praktijken deelnemen. Taal is dus geen individueel 'bezit'.

4 Wittgensteins bijdragen aan de filosofie

Zoals we zagen staan de doelstellingen van de *Tractatus* duidelijk in de traditie (met name die van Kant). De methode, daarentegen, is nieuw. Het kritische doel van de *Tractatus*, de bepaling van de grenzen van het denken, moet worden bereikt via een omweg, namelijk door een bepaling van de grenzen van dat wat gezegd kan worden. En de logica speelt daarin een sleutelrol. Aan deze talige wending, die kenmerkend kan worden genoemd voor een belangrijk deel van de filosofie in de twintigste eeuw, heeft Wittgensteins vroege werk een belangrijke bijdrage geleverd.

Deze opvatting over de juiste methode van de filosofie hangt uiteraard nauw samen met een idee over het doel ervan. Dat is primair therapeutisch: 'Het doel van de filosofie is de logische verheldering van gedachten.' (*Tractatus*, 4.111). Dit idee, dat filosofie verheldering moet bieden, sluit aan bij Wittgensteins visie op de bron van (veel) filosofische problemen: deze ontstaan, zo zegt hij in het voorwoord van de *Tractatus*, door 'een verkeerd begrip van de logica van onze taal'. Inzicht in de logica die aan alle taal ten grondslag ligt, laat dan zien dat veel filosofische vraagstellingen 'onzinnig', in de zin van 'betekenisloos', zijn. De logica functioneert hier dus zowel als analyse-instrument als ook als uiteindelijke fundering. In die zin is de *Tractatus* zelf natuurlijk wel degelijk een filosofische onderneming: Witt-

gensteins anti-filosofische houding geldt dus niet de filosofie als zodanig. Er blijft filosofie over, zij het van een heel bepaalde soort.

Een therapeutische doelstelling is ook in het late werk terug te vinden: 'De filosofie is een strijd tegen de beheksing van ons verstand door de middelen van onze taal' (*Philosophische Untersuchungen*, § 109). Ook hier is de taal dus het aanknopingspunt, en is een juist begrip daarvan noodzakelijk om filosofische problemen tot een oplossing te brengen. In de *Tractatus* ging het daarbij om inzicht in de onderliggende logica, in het late werk, waarin de logica haar geprivilegieerde positie heeft verloren, is inzicht in het dagelijks gebruik de sleutel. De traditionele filosofie tracht het wezen van bepaalde concepten ('weten', 'zijn', 'propositie') te doorgronden, maar alleen in een dagelijkse praktijk, in een taalspel dat verbonden is met andere aspecten van ons handelen, hebben woorden een betekenis, en (veel) filosofische problemen ontstaan doordat die band wordt losgemaakt: '...filosofische problemen ontstaan als de taal *vrijaf heeft*' (§ 38).

Naast overeenkomst, in de therapeutische doelstelling, is er dus ook verschil: waar de *Tractatus* in zekere zin zelf een wezensanalyse (van 'taal', 'betekenis', en dergelijke) vormt, is in het late werk het dagelijkse gebruik, de 'oppervlakte' van de taal, het uiteindelijke criterium.

Ook in het late werk is de kritiek op de gangbare filosofie niet bedoeld om filosofische analyse als zodanig te verwerpen. Waar het Wittgenstein om gaat, is de filosofie te hervormen: geen wezensanalyse, maar beschrijving; geen streven naar absolute fundering, maar het bieden van een overzicht van de talloze wijzen waarop taal functioneert, in samenhang met het handelen. Dat dient te resulteren in een andere houding, een andere manier waarop we tegen onszelf en de wereld waarin we leven *kunnen* aankijken. 'Beelden', zienswijzen, zijn verbonden met praktijken, *levensvormen*. Er is niet slechts één, juiste zienswijze, zoals er niet slechts één manier is om een woord of een begrip te gebruiken. Een zienswijze is juist, of beter gezegd: nuttig, als ze samenhangt met ons handelen, en ons in staat stelt daaraan zin te geven.

Binnen de taalfilosofie is de invloed van Wittgensteins opvattingen duidelijk aanwijsbaar, zij het dat deze soms een vorm heeft aangenomen waarvan men zich kan afvragen of die in overeenstemming is met de geest van zijn werk. Het vroege werk is van groot belang geweest voor de stroming van het logisch positivisme, en, mede langs die weg, voor logische benaderingen van taal en betekenis. Deze logische benaderingen zijn tot op de dag van vandaag binnen de taalkundige en filosofische semantiek dominant, en hebben ook dui-

delijke invloed op sommige ontwikkelingen in de computerlinguïstiek en het onderzoek naar artificiële intelligentie. De ideeën over taalspelen, en over de relatie tussen taal en handelen, uit *Philosophische Untersuchungen* zijn van eminent belang voor de zogenaamde ‘taalhandelingsstheorie’, vooral bekend van het werk van Austin en Searle. Daarnaast zijn Wittgensteins analyses van regels en het volgen van regels van grote invloed op opvattingen over linguïstische competentie, het begrip ‘taal’, de relatie tussen taal en denken, enzovoort.

Maar Wittgensteins invloed is zeker niet beperkt tot de taal filosofie. Zijn argumentatie omtrent de mogelijkheid van een privétaal, bijvoorbeeld, is zeer relevant voor een van de centrale problemen van de zogeheten *philosophy of mind*, namelijk de (on)houdbaarheid van het cartesiaanse dualisme van lichaam en geest. In het verleden daarvan wordt ook in meer filosofische beschouwingen in de artificiële intelligentie en de cognitieve psychologie aandacht besteed aan Wittgensteins ideeën.

Binnen de kentheorie formuleert Wittgenstein radicale inzichten ten aanzien van vragen rond reductionisme en fundering, scepticisme en relativisme. Hier is vooral zijn laatste werk, *Über Gewißheit*, van belang. Dat werk biedt duidelijke aanknopingspunten met pragmatistische benaderingen van kennis en wetenschap – benaderingen waarin de vraag naar de waarheid van wetenschappelijke theorieën met name wordt gekoppeld aan de vraag of ze ‘werken’.

Wittgensteins opvattingen over de status van wiskundige en logische theorieën behoren wellicht tot de meest controversiële delen van zijn werk. Ze zijn in de loop der tijd op uiteenlopende wijze geïnterpreteerd, en hebben (nog) niet veel navolging gevonden. Maar sommige van zijn ideeën beginnen elders weerklank te vinden, met name in het denken rond artificieel redeneren.

Wittgenstein is een van de sleutelfiguren in de talige wending die een belangrijk deel van de twintigste-eeuwse filosofie kenmerkt. De idee dat de analyse van de taal het beginpunt vormt in de analyse van alle fundamentele filosofische problemen, wordt in de *Tractatus* op unieke wijze verwoord. En hoewel er tussen *Tractatus* en *Philosophische Untersuchungen* een duidelijke verschuiving plaats heeft gevonden in de verhouding tussen logica en taal, blijft ook in het late werk de taal een centrale rol spelen.

Aan deze talige wending voegt Wittgenstein in dat latere werk nog iets, toe, iets dat we een ‘praktische wending’ hebben genoemd: de idee dat we alleen in de context van het *handelen* de taal, het denken, subjectiviteit en dergelijke kunnen begrijpen. Hiermee neemt Wittgenstein afscheid van het ‘subject-denken’, dat de filosofie zo

lang heeft gedomineerd en waarin een fundamentele oppositie tussen subject en object (wereld) het uitgangspunt vormt. Het resultaat is een filosofie die uiteindelijk niets anders doet dan een fenomenologisch onderzoek bedrijven naar de rol die begrippen spelen in ons (dagelijks, wetenschappelijk) leven.

Een dergelijk onderzoek is niet (louter) een conceptuele analyse, waarin formele relaties tussen begrippen worden onderzocht, noch is het een zuiver empirische beschrijving van de wijze waarop wij bepaalde begrippen hanteren. Deze filosofische methode geeft uiteindelijk inzicht in de inhoud van begrippen die intrinsiek verbonden zijn met onze menselijke zijnswijze, en daarmee inzicht in wat we zijn, én in wat we kunnen zijn. Wittgensteins filosofie is dus geen naturalisme dat beoogt onze begrippen te reduceren tot feiten omtrent onze feitelijke natuur en onze feitelijke geschiedenis. De samenhang met zulke feiten is wel belangrijk (en wordt volgens Wittgenstein door de filosofie in het algemeen ten onrechte veronachtzaamd), maar filosofische analyse valt niet met een dergelijk onderzoek samen. Want niet alleen de feiten, maar ook de mogelijkheden zijn van belang: 'We bedrijven geen natuurwetenschap; ook geen natuurlijke historie, – aangezien we voor onze doeleinden ook natuurlijke historie kunnen verzinnen' (*Philosophische Untersuchungen*, tweede deel, § XII). Onze begrippen hangen nauw samen, niet alleen met wat we zijn, maar ook met hoe we onszelf kunnen denken.

De filosofie is dus geen autonome discipline, die geheel losstaat van de empirie. Maar haar gebied valt ook niet samen met dat van de wetenschap: zij analyseert niet wat iets is, maar wat iets voor ons is.

Aanbevolen literatuur

Vertalingen van Wittgensteins werk

Een aantal van de belangrijkste werken van Ludwig Wittgenstein verscheen in Nederlandse vertaling in de Wittgenstein-editie van Uitgeverij Boom. De *Tractatus* is in een vertaling van W.F. Hermans verkrijgbaar, uitgegeven door Athenaeum-Polak & Van Gennep.

Literatuur over Wittgenstein

De volgende literatuursuggesties vormen een zeer selectieve keuze uit de grote hoeveelheid secundaire literatuur die er over Wittgenstein en zijn werk verschenen is.

Uitgebreide biografische informatie is te vinden in McGuinness (1988) en Monk (1990). Een helder, inleidend overzicht van

Wittgensteins gehele werk is te vinden in Fogelin (1987). Een beknopte inleiding op de *Tractatus* is Mounce (1981), en op de *Philosophische Untersuchungen* McGinn (1997).

Voor Wittgensteins ideeën op specifieke terreinen kan men de volgende werken raadplegen:

wiskunde: Shanker (1987), taalfilosofie: Rundle (1990), psychologie: Schulte (1993), psychoanalyse: Bouveresse (1995), theologie: Phillips (1993) en sociale filosofie: Schatzki (1996).

- J. Bouveresse. *Wittgenstein Reads Freud*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1995.
- R. Fogelin. *Wittgenstein*. Routledge & Kegan Paul, London, 2nd rev. edition, 1987.
- M. McGinn. *Wittgenstein and the 'Philosophical Investigations'*. Routledge, London, 1997.
- B. McGuinness. *Wittgenstein: A Life. Young Ludwig, 1889-1921*. Duckworth, London, 1988.
- R. Monk. *Ludwig Wittgenstein. The Duty of Genius*. Jonatha Dag Lukas, n Cape, London, 1990.
- H. Mounce. *Wittgensteins Tractatus. An Introduction*. Blackwell, Oxford, 1981.
- D. Phillips. *Wittgenstein and Religion*. St. Martin's Press, New York, 1993.
- B. Rundle. *Wittgenstein and Contemporary Philosophy of Language*. Blackwell, Oxford, 1990.
- Th. Schatzki. *Social Practices. A Wittgensteinian Approach to Human Activity and the Social*. Cambridge University Press, Cambridge, 1996.
- J. Schulte *Experience and Expression*. Clarendon Press, Oxford, 1993.
- S. Shanker. *Wittgenstein and the Turning Point in Mathematics*. Croom Helm, London, 1987.